

लोकशाहीच्या उदारमतवादी व अभिजनवादी सिध्दांताचे विश्लेषण

प्रा.डॉ.आर.बी. लक्षटे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
देगलूर महाविद्यालय देगलूर

लोकशाहीची संकल्पना :

प्रत्येक राज्य मग ते साम्यवादी, समाजवादी किंवा उदारमतवादी असेल याही पलिकडे जावून लष्करप्रमुखही स्वतःला लोकशाहीवादी म्हणवतो. वास्तवतेत विचार करता आजच्या युगात लोकशाहीवादी होण्याचा दावा करणे एक फॅशन बनली. लोकशाहीची परिपूर्ण व सर्वसामान्य व्याख्या करणे कठीण आहे. क्रॅनस्टनच्या मते लोकशाहीची केलेली व्याख्या अधिक व्यापक वाटते. त्याच्या मतानुसार लोकशाही एक अशी राजकीय प्रणाली आहे. जी लोकनियुक्त प्रतिनिधीना बदलण्याचे संवैधानिक संधी देते.

तसेच ती एक अशा रचनात्मक शासनाची तरतुद करते ज्या अंतर्गत लोकसंख्येतील एक विशाल भाग राजकीय भाग प्राप्त करण्याच्या इच्छेने प्रेरित स्पर्धकात आपल्या मतानुसार निवड करून महत्वपूर्ण निर्णयांना प्रभावित करतात. मैक्फर्सनच्या मते लोकशाही एक मंत्र आहे. ज्यात शासनाची निवड व प्राधीकृत केले जाते. तसेच इतर रुपात कायदे बनवणे आणि निर्णय घेतले जातात. शूंटिरच्या मतानुसार लोकशाही कायदेशीर, राजकीय निर्णय घेणारी अशी संस्थात्मक व्यवस्था आहे, जी जनतेच्या सामान्य इच्छेला क्रियान्वित करण्याच्या हेतूने तत्पर असणाऱ्या लोकांना निवडून सामान्य हितास साध्य करण्याचे कार्य करते. वास्तवतेत लोकशाही मुलतः नागरीक आणि राजकीय स्वातंत्र्यासाठी सहभागी राजकारणशी संबंधित प्रणाली आहे. लोकशाहीचा संकल्पनात्मक आशय स्पष्ट करण्याशी संबंधित खालील प्रमुख सिध्दांत आहेत.

१) प्राचीन उदारमतवादी सिध्दांत :

लोकशाहीच्या उदारमतवादी परंपरेत स्वातंत्र्य, समता, अधिकार आणि धर्मनिरपेक्षता व न्याय इ. संकल्पनांचे प्रमुख स्थान आहे. उदारमतवादयांनी प्रारंभापासूनच या संकल्पनांना मुर्त रूप देणारी सर्वोत्तम शासनप्रणाली म्हणूनच लोकशाहीची प्रशंसा केली. राजा आणि सरंजामदारापासून मुक्त झालेल्या समाजात शासन संचलनाच्या दृष्टीने लोकशाहीला स्वाभाविक राजकीय प्रणाली म्हणून स्विकारण्यात आले. मैक्फर्सनच्या पाश्चिमात्य जगात लोकशाहीच्या पूर्वी निवडणूकीचे राजकारण प्रतिस्पर्धी राज्यव्यवस्था आणि मार्केट राज्यव्यवस्था या सारख्या संकल्पना विकसित झाल्या होत्या. वास्तवतेत या अर्थाने उदारमतवादी राज्याचेच लोकशाहीकरण झाले ना की, लोकशाहीचे उदारीकरण लोकशाही भावनेचे प्रारंभिक चिन्ह टॉमस मुरच्या (युरोपिया-१६१६) आणि विस्टैनले सारख्या ब्रिटीश विचारवंत आणि इंग्रजी अतिविशुद्धतावादाच्या साहित्यात आढळतात. परंतु लोकशाही भावनांचा योग्य प्रारंभ सामाजिक कराराच्या सिध्दांताच्या उदयासोबत झाला.

कारण नागरीकांच्या सामाजिक संबंधाच्या अंतर्निहित भावना म्हणजे सर्व व्यक्ति समान असणे. थॉमस हॉब्सने आपल्या लेविथन या ग्रंथात लिहिले की, लोकशाहीत शासनाची निर्मिती जनतेव्दारे एका सामाजिक करारांतर्गत होते. जॉन लॉकच्या मते शासन जनतेमार्फत नियुक्त व त्यांच्याहितासाठी असावे. अँडम स्मिथने मुक्त बाजाराचे प्रारूप या लोकशाहीच्या आधारावरच मांडले. ज्यात त्याने प्रत्येक व्यक्तिस उत्पादन करण्याचा खरेदी करण्याचे आणि विकण्याचे स्वातंत्र्य असल्याचे स्पष्ट केले. उपयुक्ततावादी विचारवंत मिल आणि जेरेनी बेथमने पुर्णतः लोकशाहीचे समर्थन केले. तसेच उपयुक्ततावादाच्या माध्यमातून त्यास बौद्धिक आधार दिला. त्याच्या मते लोकशाही हे उपयुक्ततावादी शासन प्रणाली आहे. जी अधिकतम लोकांचे अधिकतम सुख व अधिकतम लोकांचे अधिकतम कल्याण व सुरक्षितता प्राप्त करणारी आहे. कारण लोकशाहीत लोक आपल्या शासनाकडून आणि एकमेकांकडून सुरक्षिततेची अपेक्षा करतात.या सुरक्षिततेला सुनिश्चित करण्याचे सर्वोत्तम मार्ग

म्हणजे प्रातिनिधिक लोकशाही, संवैधानिक शासन, नियमित निवडणूका, गुप्त मतदान पध्दती, स्पर्धेचे पक्षीय राजकारण आणि बहुमताचे शासन इ. जे.एस.मिलने बेंथमच्या लोकशाहीविषयक मतास पुष्टी देताना एक नवीन मुद्दा जोडला, तो म्हणजे लोकशाही इतर कोणत्याही अन्य शासनप्रणालीच्या तुलनेत मानवजातीच्या नैतिक विकासात सर्वाधिक योगदान देते. त्याच्या दृष्टिने लोकशाही नैतिक आत्मप्रगती आणि वैयक्तिक क्षमतांचा विकास व विस्ताराचे सर्वोत्तम माध्यम आहे.

बेंथम आणि मिल दोघांत कोणीही सार्वभौम प्रौढ मतदान व एक व्यक्ति एक मताचे समर्थक नव्हते. १८०२ पर्यंत बेंथमने मर्यादित मताधिकाराचे समर्थन केले. १८०९ मध्ये सार्वभौम मतदानाचे समर्थन केले. परंतु या अधिकारास पुरुषापर्यंतच मर्यादित ठेवले. अशाप्रकारे मिल ही सार्वभौम प्रौढ मताधिकाराचा समर्थक नव्हता. उलट त्यास अशी शंका होती की, एक विशिष्ट वर्गाचे लोक बहुसंख्य असल्यामुळे आपले प्रभुत्व कायम करतील आणि इतर वर्गाच्या हिताविरुद्ध फक्त आपल्या हिताचे नियम व कायदे बनवतील. पुढील काळात मिलने आपल्या दुसऱ्या रिप्रजेटेटिव्ह गव्हर्नमेंट या ग्रंथात त्याने काही लोकांसाठी एकापेक्षा अधिक मतदानाचे समर्थन केले. तर शारीरिक श्रम करणाऱ्या श्रमिकांना मतदानाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवले. मुक्त बाजार आणि हस्तक्षेपाच्या धोरणाचे विचारवंत लोकशाहीचे समर्थन करतात. पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिकेने त्याचा स्विकार करून विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण केले. लोकशाहीशी संबंधित प्राचीन उदारमतवादी विचारास वेळोवेळी अनेक विचारवंतांनी आव्हान दिले. प्रत्येक व्यक्तिस त्याच्यासाठी सर्वश्रेष्ठ व सर्वोत्तम काय आहे हे माहित आहे. यावर लोकशाहीच्या सिध्दांतावर प्रश्न उभा केले गेले.

लॉर्ड ब्राईस, ग्रॅहम वालस ई. विचारवंतांच्या मते मनुष्य विवेकशील तटस्थ, जाणकार किंवा सक्रिय नाही जेवढा लोकशाहीच्या संचालनासाठी त्यास योग्य मानले जाते. लोकशाही जनतेचे शासन या आधारशिलेवर टिकलेले असते. परंतु हे स्पष्टपणे सांगणे कठीण आहे की, शासन आणि जनता याचा योग्य अर्थ काय. त्यामुळे शासनाचा आधार म्हणून लोकमत एक मिथ्या आहे. लोकशाही सामान्य हिताचे काम करेल अशी अपेक्षा केली जाते. परंतु वास्तवतेत सामान्य हित नामक कोणती बाब नसतेच. कोणत्याही समाजात सामान्य हिताचे विभिन्न लोकांसाठी विभिन्न अर्थ असू शकतात. लोकशाहीतील पक्षपध्दती साधारणतः अभिन्न वर्गाचा खेळ असते. त्यांच्यामार्फतच नियंत्रित होत. साधन संपन्न असणारा वर्गच महत्त्वाच्या विषयावर निर्णय घेतात. तसेच लोकशाहीतील निर्णय निर्धारण प्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची आहे. उदारमतवादांनी अनावश्यक पध्दतीने लोकशाहीत सरळ, पारदर्शक आणि न्यायसंगत मानले. लोकशाहीच्या या सिध्दांतात अनेक दोषांपैकी सर्वात मोठा दोष हा की, हा सिध्दांत राजकीय समानता आणि आर्थिक विषमतेवर आधारीत आहे.

२) अभिजनवादी सिध्दांत :

आम आदमी आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या चक्रव्यहारातून राजकारणात काही भुमिका निभावे का ? असा प्रश्न २० व्या शतकात अनेक राजकीय विचारवंतांनी विचारण्यास प्रारंभ केले. सर्वसामान्य नागरीक सकाळी उठल्यापासून ते सायंकाळी झोपेपर्यंत उपजीविका भागवण्यातच गुंग असतो. तो वर्ग राजकारणातील आपली भुमिका बजावण्यासाठीचा अतिरिक्त वेळ आणि शक्ती व सहकार्य देईल का ? या जनसमूहाकडून कोणत्याही प्रतिबंधाशिवाय निवडणूकीचा लोकशाहीतून आपल्या भावनांना वाट मोकळी करून दिली गेली तर त्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट होणार नाही का ? या सारख्या इतर लोकशाहीला सक्षम करण्याच्या अनुषंगाने निर्माणा झालेल्या प्रश्नांचे उत्तरातूनच अभिजनवादी आणि अनेक सत्तावादी सिध्दांत विकसित झाले.

अभिजन या शब्दांचा वापर समाजातील त्या लोकांसाठी केला जातो जे अल्पसंख्याक असतील. तसेच काही कारणामुळे समुहात व समाजात स्वतःची विशिष्ट व वेगळी ओळख बनवतात. या अल्पसंख्याक वर्गाकडून समाजात सत्तेच्या वितरणात आग्रणी भुमिका बजावली जाते. प्रेस्थसच्या मते राजकीय अभिजन सामुदायिक क्षेत्रात आपल्या संख्या बळाच्या प्रमाणात अधिक सत्तेचा उपभोग घेतात. लोकशाहीशी संबंधित अभिजनवादी सिध्दांताचा उदय दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाला. या सिध्दांताच्या समर्थकात विल्फ्रेडो पॅरेटो, ग्रेटानो मोस्का, रॉबर्ट मिशेल्स

आणि जेम्स बर्नहाय, सी.राईट मिल्स यांचा उल्लेख प्रामुख्याने होतो. या सिध्दांत कर्त्याच्या मते, समाजात दोन प्रकारचे लोक असतात. ज्यात काही मोजके, निवडक लोक आणि विशाल जनसमुह, विशिष्ट लोक नेहमी उंच शिखरावर असतात.

कारण ते त्यासाठी लागणाऱ्या सर्व पात्रतानी संपन्न व सर्वोत्तम असतात. या अभिजन वर्ग विशेषत्वाने राजकीय अभिजन वर्ग सर्व राजकीय कृत्याचे निष्पादन करतात सत्तेवर वर्चस्व ठेवतात. सत्तेशी निगडीत सर्व फायदे घेतात. बहुसंख्य समुह अभिजन वर्गाकडून मनमानेल पध्दतीने नियंत्रित व निर्देशित होतात. संघटित अल्पसंख्याक वर्गच नेहमी अंसघटीत जनसमुहला शास्त्रीय आणि निर्देशित करतात. लोकसंख्येचा एक मोठा भाग उदासीन कामचोर आणि स्व-शासनात कमकुवत असतो. लोकशाहीतील अभिजनवादी सिध्दांतास खालील मुख्य लक्षणाच्या आधारे ओळखता येते.

- १) सर्वच लोक एक समान योग्यतेचे नसतात, त्यामुळे अभिजन आणि अ-अभिजनाची निर्मिती अपरिहार्य आहे.
- २) आपल्या क्षमता व योग्यतेच्या बळावर अभिजन वर्ग सत्ता-नियंत्रक बनतो.
- ३) अभिजन वर्ग अस्थिर असतो. या वर्गात सदैव नवीन लोकांचा समावेश होतो. तर जुने लोक यातून बाहेर पडतात.
- ४) बहुसंख्य जनसमुह जो गैर-अभिजन वर्गाचा निर्माता आहे. जो अधिकांश भावनाशून्य, आळसी आणि उदासीन असतो. त्यासाठी नेतृत्व करणाऱ्या अल्पसंख्य वर्गाचे असणे आवश्यक आहे.
- ५) आजच्या युगात शासक अभिजन वर्ग मुख्यतः बुद्धिजीवी, औद्योगिक प्रबंधक आणि नोकरशाहा असतात.

लोकशाहीच्या अभिजनवादी सिध्दांताची सुव्यवस्थित मांडणी सर्वप्रथम जोसेफ शुंपीटरने आपल्या कॅपिटेलिजम, सोशॅलिजम आणि डेमोक्रेसी या ग्रंथात केली. तदनंतर सारटोरी, रॉबर्ट ढाल, इक्सटार्टिन, रेमंड अरीन, कार्ल मैन, सिडनी बर्बा इ.नी आपल्या ग्रंथात याचे समर्थन केले. लोकसंख्येतील एक विशाल समुह अकार्यक्षम आणि तटस्थ असतो. तो योग्यता आणि क्षमतेच्या आधारावर काही लोकांची निवड करतो. जे लोक राजकीय पक्षाचे संचलन आणि नियंत्रण करत असतात. बहुसंख्याक लोक आपल्या उपजीविकेचे साधन कमावण्यात व्यस्त असतात. त्यांना राजकीय घडामोडी व गोष्टीत आवड आणि समक्ष नसते. त्यामुळे ते अभिजनवर्गातील काही लोकांची निवड करतात. त्यांचे अनुयायी व समर्थक बनतात. या सिध्दांतानुसार आजच्या गुंतागुंतीच्या समाजात कार्याच्या पुर्ततेसाठी कार्यक्षम विशेष लोकांची आवश्यकता आहे. अशा विशेषज्ञ लोकांची संख्या सदैव कमीच असते. त्यामुळे राजकीय नेतृत्व अशा काही निवडक लोकांच्या हाथी असणे आवश्यक आहे. या सिध्दातांने लोकांच्या अतिसहभागितेला धोकादायक मानले. कारण हुकुमशाही प्रवृत्तीच्या हिटलर सारखा कोणीही शक्तीशाली नेता सत्ता प्राप्त करण्यासाठी जनसमुहाला आशांचित व पायबंद करून लोकशाहीचा नाश करतो. जर उदारमतवादी मुल्यांना जीवंत व सुरक्षित ठेवायचे असेल तर जनसमुहास राजकारणापासून वेगळे व दूर ठेवावे लागेल.

अभिजनवादी सिध्दांतानुसार आम जनतेकडून वास्तविक शासन चालवणे शक्य नाही. शासन नेहमी जनतेसाठी असते. जनतेमार्फत नाही. कारण जनता ज्यांना प्रतिनिधी निवडते ते अभिजन वर्गातीलच असतात. लोकशाहीचा अर्थ आहे की, अभिजन वर्गातील संघर्ष आणि जनतेमार्फत कोणत्या अभिजनांने शासन करावे हा निर्णय घेणे होय. अशा प्रकारे लोकशाही मात्र एक अशी कार्यप्रणाली आहे ज्याद्वारा लहान समुहातील जनतेचे कमीत कमी अतिरिक्त समर्थनाने शासन करतात. या सिध्दांताच्या मते अभिजन वर्ग- राजकीय पक्ष, नेता, मोठे व्यापारी, घराण्यांचे कर्ते, विविध संघटनांचे नेते व श्रमिक संघटनांमध्ये एकमत आवश्यक आहे. कारण लोकशाहीच्या आधारभूत कार्यप्रणालीला बेजबाबदार नेत्यापासून वाचवले जाईल. यावरून हे स्पष्ट होते की,

बाह्यदृष्ट्या अभिजनवादी सिध्दांत लोकशाही विचारास अधिक व्यवहारावादी आणि अनुभववादी बनवण्याचा दावा करतात. परंतु शेवटी ते लोकशाहीस एका रुढीवादी राजकीय सिध्दांतात रुपांतरीत करतात, जे उदारमतवादी किंवा नव उदारमतवादी यशास्थितिवादापासून संतुष्ट होतात. तसेच त्याच्या स्थाईत्वास टिकवून ठेवू इच्छितात.

अभिजनवादी सिध्दांताचे वरील विवेचन लोकशाही सिध्दांतासी विरोधाभास दर्शवणारे वाटते. सी.बी. मैक्फर्सन, ग्रीम डंकन, बैरी होल्डन, रॉबर्ट ढाल या सर्व विचारवंतानी अभिजनवादी सिध्दांताची समीक्षा केली. त्यांनी या सिध्दांतात खालील दोष असल्याचे स्पष्ट केले.

- १) अभिजनवादयांनी लोकशाहीचा अर्थच विकृत केला. ज्याच्या आधारभूत लक्षणांची उपेक्षा करून त्यास स्वेच्छाचारी बनवले. जर जनतेचे कार्य लोक प्रतिनिधीची निवड करण्यापुरतेच आहे तर शासन संचालनाविषयी त्यांच्याकडे बोलण्याचा अधिकार नसतो. अशा स्थितीत व्यवस्थ अलोकशाहीवादी बनते.
- २) या सिध्दांताने लोकशाहीच्या परंपरागत प्राचीन संकल्पनांच्या नैतिक उद्देशांना समाप्त केले. प्राचीनमतानुसार लोकशाहीचे ध्येय मानवजातीची प्रगती करणे आहे. परंतु सिध्दांत या नैतिक बाजूची अवहेलना करतो. ज्यामुळे अल्पसंख्यांक अभिजन वर्गाच्या शासनाची निष्क्रयतेचा स्विकार करण्यास पोषक बनवतात.
- ३) अभिजनवादी सिध्दांत लोकशाही शासनाचे केंद्रीय तत्व असणाऱ्या सहभागीत्वाच्या सिध्दांताचे महत्त्व कमी करून सहभागित्व शक्य नाही असा दावा करतो. अशाप्रकारे जनतेकडून शासन अशक्य होते.
- ४) या सिध्दांताने एक सामान्य व्यक्तिस राजकीय दृष्ट्या अकार्यक्षम आणि निष्क्रीय मानले. या व्यक्तिकडून आपला उदर-निर्वाह करत जीवन व्यथित करणे, सायंकाळी आपले मित्र कुटूंबात किंवा प्रसार माध्यमांच्या साधना सोबत आपला वेळ घालवतात. तसेच समाजातील श्रेष्ठ समुहापैकी कोणत्या तरी एकास वेळोवेळी निवडून देण्याव्यतिरिक्त काही करत नाहीत.,
- ५) अभिजनवादी सिध्दांत लोकशाही प्रक्रियेमार्फत मुलभूत बदल घडवण्याऐवजी व्यवस्थेला स्थाई बनवण्यावर अधिक भर देतो. ज्याचा मुख्य उद्देश लोकशाही प्रणालीला कायम करणे आहे. तो सामाजिक चळवळीस लोकशाहीसाठी धोकादायक आणि अभिजन वर्गाद्वारे व्यवस्थित कायदयाच्या प्रक्रियेस विघटनकारी मानतो.

वरील पमाणे लोकशाहीशी संबंधीत अभिजनवादी व उदारमतवादी सिध्दांताचे विश्लेषण स्पष्ट करता येते. वर्तमान लोकशाहीत अभिजनवादी व उदारमतवादी सिध्दांत दिसून येतात. यातील उदारमतवादी सिध्दांत लोकशाहीस पोषक वाटतो. तर अभिजनवादी सिध्दांत लोकशाहीची गरज पूर्ण करतो. परंतु तो लोकशाहीस घातक आहे.

संदर्भ :

- १) राजकीय सिध्दांत परिचय : संपादक- राजकीय भार्गव अशोक आचार्य -अनुवाद हेमत खानझोडे - person २०११
- २) समकालीन जागतिक राजकारण - डॉ. शैलेन्द्र देवळणकर - विद्याबुक्स पब्लिशर्स - औरंगाबाद - २०११
- ३) राजकीय विचारप्रणाली - प्राचार्य डॉ. पी.डी.देवरे प्रा.डॉ. एस.एम. विसपुते - प्रा.डॉ. डी.एस. निकुंभ - प्रशांत पब्लिकेशनस- जळगांव - २००३
- ४) Democracy Good Governance and human Rights- S.R. Mujwar. N.K. Sardar- Mangalam Publications - Delhi-2012
- ५) राजकीय विचार प्रणाली - प्रा.संतोष पाटील
- ६) राजकीय विचार प्रणाली - डॉ.यु. डी सावंत - प्रा. सुर्यवंशी